

МІСЦЕ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ у 1919 р.

Проаналізовано законодавчі акти і реальна політика в аграрній сфері діючих урядів на Півдні України в 1919 р. Особливе місце відведено аналізу аграрної сфери впливу народних ватажків на численні маси населення. Аграрна політика розглянута як один із найголовніших рушійних факторів революції 1917-1922 рр.

Ключові слова: аграрна реформа, аграрна політика, Південь України, повстанство, національна революція.

Проанализированы законодательные акты и реальная политика в аграрной сфере действующих правительств на Юге Украины в 1919 г. Особое место отведено анализу аграрной сферы влияния народных вождей на массы население. Аграрная политика рассмотрена как один из главнейших движущих факторов революции 1917-1922 гг.

Ключевые слова: аграрная реформа, аграрная политика, Юг Украины, повстанчество, национальная революция.

In the article legislative acts and real policy are analyzed in the agrarian sphere of operating governments on South of Ukraine in 1919. The Special place taken to the analysis of agrarian sphere of influence on the population of leaders of folk motion. An agrarian policy is examined as one of the most main motive factors of revolution 1917-1922.

Key words: agrarian reform, agrarian policy, South of Ukraine, insurgent, national revolution.

Події національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1921 рр. знайшли широке відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Чи не найбільш драматичним, кульмінаційним періодом Української революції був 1919 р., і чи не найбільший інтерес широкого загалу істориків викликає боротьба за владу в південноукраїнському регіоні у 1919 р. Висвітлення цього явища в радянській історіографії характеризувалося високим рівнем політичної заангажованості і завжди супроводжувалося гострими ідеологічними баталіями різних угруповань істориків.

У 1919 р. на території Півдня України зіткнулись у боротьбі війська Антанти, А. Денікіна, Директорії УНР і більшовиків. Існувала й відокремлена від усіх могутня військова сила – селянський повстанський рух.

Чимало проблем селянського повстанського руху 1919 р. висвітлювались істориками в різних аспектах: широко досліджена статистика та динаміка його розвитку [2; 20;

21; 24; 35; 36], форми і методи боротьби селянських повстанських загонів [1; 7; 16; 25], є роботи, присвячені окремим проблемам та персоналіям діячів повстанського руху [3; 6; 9; 17]. Проте існують фундаментальні питання, пов'язані з проблемою антибільшовицького руху, які потребують глибшого аналізу. Детального дослідження заслуговує аграрне питання в політичній і військовій боротьбі за владу на Півдні України в 1919 р.

Директорія УНР розпочала захоплення влади в Україні 14 листопада 1918 р., після обнародування П. Скоропадським грамоти про федерацію України з Росією. У більшості губерній України це відбувалось досить мирним шляхом. Крах гетьманського режиму на Півдні відбувся надзвичайно швидко і неоднозначно.

У південній правобережній частині, що охоплювала західну частину Катеринославської губернії з губернською столицею та всю Херсонську губернію з Одесою, Миколаєвом і Херсоном, етносоціальна база Директорії була достатньо широкою, а в

деяких місцях влада до Директорії переходила мирним шляхом. Але переважав все-таки напіввійськовий чи військовий сценарій її встановлення [27, с. 221].

16 січня 1919 р. Директорія УНР, соціалістична за формою і українська за змістом влада, оголосила війну більшовицькій Росії. Комуністична Росія, а не країни Антанти, була найбільшим ворогом вільної України у боротьбі за соціалізм і незалежність. *«Орієнтація на Антанту стала головною віссю дипломатичних зусиль Директорії»*, – справедливо наголошують вітчизняні вчені [14, с. 82].

Головні зусилля нової влади були спрямовані на дипломатичні домовленості та пошук союзників за кордоном, тоді як радянські війська почали свій другий наступ на Україну.

250-тисячна Червона армія, що «визволяла» Україну, була сформована завчасно влітку-восени 1918 р. виключно на кошти та озброєння Росії та на її території. Крім росіян, євреїв у складі «визволителів» були башкири і татари (6 тис. чол.), китайці (5 тис.), угорці (1 тис.) та кавказький полк. Лише у двох українських дивізіях, створених улітку 1918 р. на території Росії, що наступали на Київ, була певна частина українців. Згідно з наказом № 220 Реввійськради РСФРР від 13 листопада 1918 р. та секретним додатком до нього за № 48, до складу командування штабів та управлінь усіх частин (полків, дивізій, бригад), що наступали на Україну, належали тільки росіяни та євреї. Мешканців України, вказувалось в циркулярах, можна було призначати на посади не вище командира батальйону, та й то не масово [11, с. 48].

На відміну від Червоної армії, українське військо знаходилося відразу у програшній позиції. Ще до наступу більшовицьких військ солдати, які брали участь у поваленні Гетьманату, повернулися до сіл, ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя і не дбаючи про долю Директорії.

Для того, щоб привернути селянство на свій бік, 15 грудня 1918 р. Директорія видала закон про заборону продажу, закладу та оренди землі [5]. 25 грудня було опубліковано

Декларацію, в якій було оголошено, що до остаточного вирішення земельної реформи всі трудові селянські господарства залишаються в користуванні їх власників, а інші землі переходять в користування малоземельних і безземельних селян [29, с. 15].

Під тиском вимог селянства, а також за браком часу, за основу для вироблення Земельного закону було взято відповідний акт Центральної Ради і в дещо зміненому вигляді подано на розгляд Директорії. 8 січня 1919 р. цей документ було ухвалено [4]. Аграрний акт УНР скасовував приватну власність на землю і вона ставала *«добром народу»* України. Земля відводилась земельними управами у приватнотрудове користування. За трудовими селянськими господарствами залишилося в користуванні не більше 15 десятин землі.

«Закон про землю в Українській Народній Республіці» складався з трьох розділів: «Загальні положення», «Основні положення» та «Перехідні заходи» – і містив тридцять шість статей [33, арк. 34-36].

Стаття перша ліквідовувала приватну власність *«на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами»* в межах республіки – віднині все це стає *«добром народу УНР»*, а *«верхове порядкування і розпорядження ... належить верховній владі УНР»*. У 13 та 21 статтях визначалися нижня та верхня норма землекористування: не менше як п'ять і не більше ніж п'ятнадцять десятин землі. Тільки на неродючих ґрунтах розмір ділянки міг перевищувати встановлені норми [33, арк. 35].

Уся надлишкова земля понад максимальну норму землекористування переходила у державний фонд без викупу; разом із землею від колишніх власників *«переходить до розпорядження земельних управ живий і мертвий сільськогосподарський реманент»*, який передавався у користування трудових сільськогосподарських спілок. Із цього земельного фонду *«в першу чергу задовольняються потреби місцевого малоземельного та безземельного хліборобського населення, в другу чергу – потреби місцевого нехліборобського населення і немісцевого населення»*, – зазначалося в законі [33, арк. 36]. Тобто,

закон Директорії від 8 січня 1919 р. мав більш радикальний характер, ніж аналогічний документ Центральної Ради.

Отже, аграрна політика Директорії УНР була яскраво вираженою класовою політикою, спрямованою на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Вона постійно балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів. Земельне законодавство Директорії все ж не виконало свого головного завдання – консолідації селянства навколо влади УНР. Це було однією з головних причин падіння Директорії.

На початку 1919 р. радянські війська починають успішний наступ на Україну: 27 січня було захоплено Катеринослав, 10 березня – Херсон, 15 березня – Миколаїв, 6 квітня – Одесу. Отже, наприкінці весни 1919 р. більша частина Південної України опинилася під контролем більшовиків [32, арк. 13]. Як і раніше, цей регіон вони розглядали як продовольчу і паливно-металургійну базу Росії. До того ж Південь був важливим стратегічним регіоном, який після краху Австро-Угорської та Німецької імперії вважався базою для поширення радянського впливу на сусідні країни, зокрема ті, що були розташовані в басейні Чорного моря і в Центральній Європі.

Особливою складовою комуністичної політики в Україні в 1919 р. став «червоний терор» – масовий терор, що здійснювався більшовиками проти широких соціальних груп, які були оголошені «класовими ворогами» або звинувачувалися в «контр-революційній» діяльності.

Згідно Декрету «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. більшовики ставили перед собою завдання боротьби з контр революцією, спекуляцією та злочинами шляхом ізолювання «класових ворогів» у концентраційних таборах і шляхом фізичного знищення *«всіх осіб, причетних до білогвардійських організацій, змов і заколотів»* [15].

Дії червоногвардійців на Україні відрізнялися особливою жорстокістю [24, с. 128-170].

В основу політики більшовиків в Україні в цей час були покладені принципи «воєнного комунізму», політичного курсу, який з

1918 р. активно проводився в Росії, про що свідчать рішення III з'їзду КП(б)У, який відбувся у березні 1919 р.

Сутністю політики «воєнного комунізму» [12, с. 123] була спроба прискореними темпами перейти до нового суспільного ладу. Будівництво комуністичного суспільства було пов'язано з революційним насильством та найжорстокішим терором. Конкретно ж мова йшла про насильницький злам існуючої на той час економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових, ринкових відносинах, і заміну її прямим (без грошей) продукто-обміном, який здійснював апарат управління – чиновники, а не ринкові механізми. Тим самим в економіці утверджувалася адміністративно-командна система. Активізувалися процеси націоналізації фінансів, транспорту, системи зв'язку й промисловості. У першу чергу націоналізувалися підприємства цукрової, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості, почалася націоналізація і більш дрібних підприємств, однак проведені реформи не підвищили ефективність виробництва. У промисловості утверджувалася система главкізму, саме главки по вертикалі здійснювали управління підприємствами певної галузі, повністю розпоряджалися їх ресурсами і робочою силою: в управлінні промисловістю була встановлена жорстка централізація. Робітники за роботу отримували натуральний пайок.

Важливою складовою політики «воєнного комунізму» стала продовольча політика більшовиків. 12 квітня 1919 р. декретом ВУЦВК в Україні встановлювалася продовольча диктатура, а саме: була оголошена монополія держави на найважливіші продовольчі товари, якими розпоряджалися лише державні органи, розподіляючи їх у вигляді пайків тощо. Отримували ці продовольчі товари через продовольчу розкладку, за якою все зерно, крім певного мінімуму, селяни повинні були здавати державі за встановленими нею ж цінами. Приватна торгівля продуктами харчування заборонялася: продовольча диктатура безпосередньо стосувалася інтересів селян як дрібних товаровиробників, підриваючи економічну основу їх існування. Селяни були незадоволені аграрною політикою більшовиків. У 1919 р. на землях, що перебували під владою

більшовиків, було проголошено конфіскацію 14,5 млн. десятин землі. Слід підкреслити, що селяни з них отримали лише 5 млн. дес., і не найкращих земель. 2,5 млн. дес. залишилися під радгоспи та різні сільськогосподарські підприємства (цукрові заводи, винокурні та інші). 7 млн. десятин, надлишки землі у заможних селян, конфіскувати не встигли. Отже більшість селян була вкрай невдоволена такою політикою більшовиків.

Аграрна політика більшовиків в українському селі на Півдні України в 1919 р. мала свої особливості. Цей регіон був основним виробником товарно-сільськогосподарської продукції. Тому саме тут найбільш важливими були питання земельної та продовольчої політики [26, с. 241].

У земельному питанні більшовики намагалися негайно перейти до колективних форм господарювання. Під час ліквідації поміщицького землеволодіння перевага надавалась утворенню радгоспів і комун, але для селян це було неприйнятним.

Віддавати хліб за продрозкладкою селяни не хотіли, як правило, його забирали силою продзагони. Посилюються антибільшовицькі настрої, селянство чинить опір. План продрозкладки для південноукраїнських губерній на 1919 р. було встановлено у 13,9 млн. пуд., а заготовили лише 10,5 млн., і те з величезними зусиллями. Розпочалася хвиля антибільшовицьких повстань селян у регіоні.

Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена: продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилась примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини земель селянам, але користуватися нею в умовах «воєнного комунізму» було неможливо. Не покращила ситуацію і класова політика, яка включала натравлювання одних верств села на інші [18, с. 31-33]. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «куркульським бандитизмом». Селянські виступи прийнято було називати «антирадянськими», хоча більшість антибільшовицьких повстань не були анти-

радянськими. Про це свідчать і їх гасла: «Геть комуністів і чрезнайку!», «Вся влада селянству!», «Ради без комуністів і ЧК» [13, с. 9].

Антибільшовицькі повстання, що спалахнули в квітні-травні 1919 р., охопили територію сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та північно-східну частину Одеської областей.

Великий резонанс в Україні мав виступ отамана Григор'єва – колишнього штабс-капітана царської армії, який служив у гетьмана П. Скоропадського, а потім об'єднав численні партизанські загони і передав їх у розпорядження С.Петлюри. На початку лютого 1919 р. Григор'єв перейшов на бік більшовиків і відзначився у бойових діях проти військ Антанти на Півдні України. За визволення Одеси від іноземних інтервентів він був нагороджений орденом Червоного Прапора. В. Антонов-Овсієнко довірив отаману реформувати свої загони у бригаду, яку включили до Задніпровської дивізії. З квітня 1919 р. григор'євська бригада була реформована в дивізію, але в ній переважали настрої «селянської вольниці» [22, с. 52-54].

Незважаючи на внутрішньополітичну кризу для російських комуністів, 1919 р. став роком найбільшого тріумфу і найбільшої поразки російських більшовиків на міжнародній арені. Після жовтневого перевороту комуністи в своїй політичній програмі оголосили про намір здійснення світової комуністичної революції. Протягом 1917 – початку 1919 рр. більша частина діяльності РКП(б) була спрямована саме на зовнішньополітичну діяльність. Коли в Угорщині в 1919 році була здійснена спроба встановити радянську владу, більшовицьке керівництво впевнилося в правильності своєї теорії. Угорщина розглядалась як місток з Росії до Європи. Але становище в Радянській Угорщині було надзвичайно хитким, Російська республіка прагнула надати всіляку допомогу новоутвореній Радянській республіці. Перш за все, Угорській республіці необхідна була військова підтримка, адже навколо неї знаходились країни ворожого табору. Навіть зі східної частини, де була розташована Галичина, не було підтримки. Вона перекривала шлях для з'єднання

російських і українських військ з військами Радянської Угорщини.

7 травня 1919 р. Григор'єву було наказано йти маршем у Бессарабію, але перед самим походом він зі своїм військом відверто нехтує наказами головнокомандуючого 3-ї Української радянської влади, до якої входили його частини, і від'їжджає зі своїми військами на Херсонщину. Тут він очолює масовий селянський виступ. Значна частина південноукраїнського регіону підтримала цей рух. На бік повсталих перейшла також низка тилових червоних частин у Херсоні, Катеринославі, Миколаєві, Черкасах, Кременчуку та інших містах.

Для подальшої боротьби, Григор'єву необхідна була ідеологічна платформа. 8 травня 1919 р., на центральній площі Єлисаветграда Ю. Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом «Універсал», який закликав український народ піднятися на боротьбу з комуністами.

«Універсал» став маніфестом повстанців отамана Григор'єва і документом, де була вичерпно викладена ідейно-політична платформа повстанського григор'євського руху. В універсалі живо описується життя звичайного українського люду: *«замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайну і комісарів з московської обжорки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, із зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це – на користь народню»*. «Універсал» закликав народ до боротьби: у документі давалися директиви подальшої діяльності повсталого селянства [28, с. 203-204; 19, с. 146-147]. З тексту документу видно, що отаман Григор'єв чітко розумів те, що він робить. Майбутня держава, за Н. Григор'євим, мала стати не просто комуністичною, а соціал-демократичною республікою. Про самостійність держави у документі не йшлося, а от про права та свободи людини він таки завчасно подумав. Зміст «Універсалу» відбиває інтереси досить широких кіл селян-власників, які негативно

ставились як до гетьманщини, Директорії, так і до влади комуністів. Ідеалами цієї великої частини селянства, як і раніше, були земля і воля, можливість вільно господарювати на своїй землі без усякого гнобителя.

Першим містом, який григор'євці захопили під час антибільшовицького повстання, став Єлисаветград. Уже 7 травня 1919 р. загони отамана контролювали значну частину цього міста. 9 травня до міста прибув сам отаман Григор'єв. За його наказом більшовицький виконком було розігнано, а більшість його членів – заарештовано і розстріляно. Потрапив під арешт і військовий комісар Єлисаветграда Жгенті. На чолі місцевої влади став Ревком, до складу якого увійшли 7 прибічників Н. Григор'єва. Трохи згодом отаман запропонував скликати з'їзд робітників та селян Єлисаветградського повіту, який і мав вирішити найбільш важливі питання повітового життя [10, с. 145].

Але поступово Н. Григор'єв втрачав підтримку селян, без якої григор'євське військо розкололося на ряд загонів, що поступово перетворилися в банди погромників, тероризуючи місцеве населення [31, арк. 7].

Заколотом Н. Григор'єва вдало скористалось білогвардійське командування. Перші спроби організувати вторгнення денікінців на Україну припадають на січень 1919 р., успіху яких сприяє ряд обставин.

Скориставшись тим, що основні сили радянських військ були розосереджені в боротьбі на інших фронтах, денікінці до середини літа 1919 р. досягли перших успіхів. До початку червня лінія Південного фронту проходила через Царицин на Балашов, пізніше – південніше Воронежа і Курська, західніше Харкова на Катеринослав і Херсон.

Отже, наприкінці літа 1919 р. на Південь України поширилась влада Денікіна. Одна з головних помилок денікінського режиму була в аграрній політиці – прагненні відновити поміщицьке землеволодіння. Це викликало великий супротив селян: повертаючи собі маєтки, поміщики примушували селян повертати землю і реманент, виплачувати великі контрибуції. Щоправда,

у майбутньому денікінці обіцяли надавати селянам землю за викуп, при цьому залишаючи більшу частку землі поміщику.

Отже, наприкінці літа 1919 р. Південь України був захоплений білогвардійськими військами, спроби яких відновити поміщицьке землеволодіння, «третій сніп» та реквізиції, наштотхнули на чималий опір населення. Селянство не прийняло як політику «воєнного комунізму» більшовиків так і денікінського режиму.

Економічна диктатура більшовиків і білогвардійців збільшила коло прихильників махновського руху. В економічній політиці «Гуляйпільської республіки» чільне місце займали економічні інтереси селянства, збереження вільного ринку [34]. Соціально-економічна програма була остаточно закріплена на Другому з'їзді повстанців

Гуляйпільського району: «не дозволити проведення продовольчої диктатури радянської влади, за економічну свободу селянства» [34]. У сфері аграрної політики була запропонована така програма: відміна податків селянам; відміна Декрету про націоналізацію землі з поверненням її селянам і заборона купівлі-продажу.

Таким чином, аграрне питання було найважливішою складовою боротьби за владу на Півдні України у 1919 р. Кожен уряд, що приходив до влади, намагався вирішити земельну проблему відповідно до своїх внутрішньополітичних інтересів. На кінець 1919 р. в регіоні закріпилась влада білогвардійців, але непродумана аграрна політика Денікіна на Півдні невдовзі прискорить падіння денікінського режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсиенко: в 4 т. – М., 1924-1933. – 324 с.
2. Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917-1921 гг. – К., 1991. – С. 124-154.
3. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1919-1921) / В. Верстюк. – К., 1991. – 334 с.
4. Вісник Державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – 11 лютого.
5. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 21 грудня.
6. Волковинский В. Нестор Махно: легенды і реальність / В. Волковинський. – К., 1994. – 125 с.
7. Гамрецкий Ю. Октябрь и гражданская война на Украине / Ю. Гамрецкий, А. Гриценко. – К., 1987. – 234 с.
8. Годы борьбы. 1917-1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – 128 с.
9. Горак В. Повстанець чи бандит? Трагедія отамана Григор'єва / В. Горак // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 124-132.
10. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження / В. Горак – Фастів : «Поліфаст», 1998. – С. 282.
11. Гражданская война на Украине (1918-1920). – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 465 с.
12. Грінченко В. Аграрна політика більшовиків в українському селі в 1919-1920 рр. на Півдні України / В. Грінченко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ : «Промінь», 1997. – С. 123-134.
13. Денікінське підпілля в Миколаєві (Вступ) // Літопис революції. – 1926. – № 3-4. – С. 9-14.
14. Держалюк М. Українсько-російські відносини у 1917-1922 рр. / М. Держалюк // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 80-88.
15. Еженедельник ВЧК. – 1918. – 7 вересня.
16. Кин Д. Крестьянство и гражданская война / Д. Кид // На аграрном фронте. – 1925. – № 11-12.
17. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1998. – 54 с.
18. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв–Одеса : «ТОВ Від», 2003. – 223 с.
19. Круть В. До історії боротьби проти григор'ївщини на Україні / В. Круть // Літопис революції. – 1923. – № 5-6. – С. 143-157.
20. Кубанин М. Антисоветское крестьянское движение в годы гражданской войны (военного коммунизма) / М. Кубанин // На аграрном фронте. – 1925. – № 11-12.
21. Кульчицкий Ю. Повстанський рух 1918-1926. У пошуках історичної правди / Ю. Кульчицкий // Збірник на пошану Миколи Чубатого. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1987.
22. Кульчицкий Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицкий. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 354 с.

23. Левенштам М. Спогади про земельну роботу на Одещині / М. Левенштам // Селянська правда. – 1925. – 20-21 лютого.
24. Малик Я. Впровадження радянського режиму в українських селах (1919-1920) / Я. Малик. – Львів : ЛДУ, 1996. – 267 с.
25. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н. Супруненко. – М., 1966. – 124 с.
26. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
27. Турченко Г. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 342 с.
28. Універсал отамана Григор'єва // Антонов-Овсеенко В. Записки про громадянську війну. – Т. 4. – С. 200-224.
29. Христю П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. / П. Христю. – Відень, 1921. – Т. 4. – 345 с.
30. ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 93.
31. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 234.
32. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 233.
33. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 265.
34. Шлях до волі. – 1919. – 24 січня.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Ю. Г. Шпак, 2012

Стаття надійшла до редколегії 01.02.2012